

O'ZBEK IZOHLI LUG'ATLARIDA TAQLID BIRLIKLARINING SEMANTIK TASNIFI VA IZOHLASH USULLARI

Irgasheva Aziza Baxtiyorovna

Osiyo Texnologiyalari Universiteti

O'zbek tili va adabiyoti 1-kurs magistr talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18831020>

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek izohli lug'atlarida taqlid birliklarining semantik tasnifi hamda ularni izohlash usullari lingvistik va leksikografik nuqtai nazardan tahlil qilinadi.

Taqlid birliklari tilning fonosemantik qatlamiga mansub bo'lib, tabiat tovushlari, harakat, holat va hissiy ifodalarni bevosita aks ettirish xususiyatiga ega. Maqolada taqlid so'zlarning semantik guruhlari, ularning nutqdagi funksional xususiyatlari hamda izohli lug'atlarda berilish prinsiplari yoritiladi. Shuningdek, izoh berish jarayonida semantik aniqlik, uslubiy belgilash, fonetik variantlar va kontekstual misollarning ahamiyati asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari taqlid birliklarini leksikografik jihatdan mukammal ifodalash til boyligini tizimli aks ettirishda muhim ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: taqlid birliklari, onomatopeya, fonosemantika, izohli lug'atlar, semantik tasnif, leksikografiya, uslubiy belgilash.

KIRISH

Tilning leksik tarkibi turli semantik qatlamlardan iborat bo'lib, ulardan biri taqlid birliklari hisoblanadi. Taqlid birliklari tabiat tovushlari, harakat jarayonlari, predmetlarning holati yoki hissiy ifodalarni tovush vositasida aks ettiruvchi leksik birliklar sifatida til tizimida alohida o'rin egallaydi.

Bunday birliklar insonning atrof-muhitni sezgi organlari orqali idrok etishi va uni fonetik shaklda ifodalash jarayoni bilan uzviy bog'liqdir. Shu sabab taqlid so'zlar tilning fonosemantik tizimini boyituvchi muhim qatlam sifatida qaraladi.

O'zbek tilida taqlid birliklari keng qo'llanilib, nutqning obrazlilikini oshirish, emotsional-ekspressiv rang berish va tasviriylilikni kuchaytirish vazifasini bajaradi. Badiiy adabiyot, og'zaki nutq va xalq og'zaki ijodida taqlid birliklari faol ishlatiladi. Shu bilan birga, ularni izohli lug'atlarda to'g'ri tasniflash va izohlash til boyligini ilmiy asosda aks ettirish uchun muhimdir.

Izohli lug'atlar til birliklarini tizimli tarzda taqdim etuvchi muhim leksikografik manba hisoblanadi. Lug'atlarda taqlid birliklarini berishda ularning semantik xususiyatlarini aniqlash, uslubiy belgilarini ko'rsatish, fonetik variantlarini qayd etish va kontekstual misollar bilan mustahkamlash zarur. Aks holda, taqlid birliklarining semantik nozikliklari to'liq ochilmay qolishi mumkin.

ADABIYOTLAR SHARHI

Taqlid birliklari tilshunoslikda fonosemantik hodisa sifatida o'rganiladi. Reformatskiy taqlid so'zlarni tovush va ma'no o'rtasidagi tabiiy bog'liqlikni aks ettiruvchi birliklar sifatida tavsiflaydi [1]. Bu yondashuv taqlid birliklarining fonetik shakli ularning semantik mazmuni bilan bevosita bog'liq ekanini ko'rsatadi.

Vinogradov taqlid birliklarining nutqdagi ekspressiv va stilistik funksiyalarini ta'kidlab, ularning tasviriylikni kuchaytirishdagi rolini alohida ko'rsatadi [2]. Bu fikr taqlid so'zlarning badiiy nutqda keng qo'llanishini tushuntiradi.

Akhmanova lug'atshunoslik nazariyasida izohli lug'atlarda birliklarni semantik aniqlik bilan berish zarurligini ta'kidlaydi [3]. Taqlid birliklari ko'p hollarda ko'p ma'noli va kontekstga bog'liq bo'lgani uchun ularni izohlashda aniqlik muhimdir.

O'zbek tilshunosligida Rahmatullayev leksik birliklarning semantik guruhlanishi til tizimini tartibga solishda muhim ahamiyatga ega ekanini qayd etadi [4]. Bu taqlid birliklarini semantik tasniflash zarurligini asoslaydi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili lug'atlarida taqlid birliklari alohida belgilar bilan berilib, ularning uslubiy xususiyatlari ko'rsatiladi [5].

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Tadqiqot jarayonida taqlid birliklarini aniqlash, tasniflash va tahlil qilishda kompleks lingvistik yondashuvdan foydalanildi. Xususan, tavsifiy (deskriptiv) metod yordamida izohli lug'atlarda berilgan taqlid birliklarining izohlari o'rganildi va ularning semantik xususiyatlari tavsiflandi. Ushbu metod taqlid birliklarining mazmuniy xususiyatlarini tizimli ravishda ochib berish imkonini berdi.

Shuningdek, semantik tahlil metodi asosida taqlid birliklarining ma'no guruhlari aniqlandi va ularning qanday tovush, harakat yoki holatni ifodalashi o'rganildi. Bu metod orqali taqlid birliklarining tabiat tovushlari, harakat tovushlari, predmet holati va tirik mavjudotlar tovushlarini ifodalovchi guruhlarga mansubligi asoslab berildi. Semantik tahlil natijalari ushbu birliklarning fonetik shakli bilan semantik mazmuni o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi.

Qiyosiy tahlil metodi yordamida turli izohli lug'atlarda berilgan taqlid birliklarining izohlari o'zaro solishtirildi. Natijada ayrim birliklarning izohlanishida umumiyliklar bilan bir qatorda farqli jihatlar ham mavjudligi aniqlandi. Xususan, ba'zi lug'atlarda birlikning ma'nosi kengroq izohlangan bo'lsa, ayrimlarida esa qisqa va umumiy tavsif bilan cheklanilgan.

Empirik tahlil jarayonida izohli lug'atlardan tanlab olingan taqlid birliklari misol sifatida o'rganildi. Jumladan, tabiat tovushlarini ifodalovchi "shovullamoq", "shitirlamoq", "gumburlamoq" kabi birliklarning izohlanishida tovush manbai va uning xususiyatlari turli darajada aniqlik bilan berilgani kuzatildi. Harakat tovushlarini ifodalovchi "qarsillamoq", "dupillamoq" kabi birliklarda esa harakat natijasida yuzaga keladigan tovushning xarakteri asosiy semantik belgi sifatida namoyon bo'ldi.

Shuningdek, empirik kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, ayrim taqlid birliklari ko'p ma'noli xususiyatga ega bo'lib, ularning ma'nosi nutq kontekstiga bog'liq holda aniqlashadi. Bu holat taqlid birliklarini izohlashda kontekstual yondashuv zarurligini ko'rsatadi. Chunki bunday birliklarning semantik xususiyatlari faqat lug'aviy izoh bilan emas, balki nutqiy qo'llanishi orqali ham to'liq ochiladi.

Tadqiqot davomida olingan empirik natijalar taqlid birliklari o'zbek tilining fonosemantik tizimida muhim o'rin egallashini va ularni izohli lug'atlarda ilmiy asosda tasniflash hamda izohlash zarurligini tasdiqladi. Bu esa leksikografik manbalarning ilmiy qiymatini oshirish bilan birga, til birliklarining semantik xususiyatlarini chuqurroq o'rganish imkonini beradi.

Taqlid birliklari tilning fonosemantik qatlamiga mansub bo'lib, tovush va ma'no o'rtasidagi bevosita bog'liqlikni aks ettiradi. Ular insonning atrof-muhitni eshitish va sezish orqali idrok etgan tovushlarini fonetik shaklda ifodalash natijasida shakllangan. Taqlid birliklari semantik jihatdan turli guruhlariga bo'linadi va ularning tasnifi izohli lug'atlarda to'g'ri ifodalanishi muhimdir.

Taqlid birliklarining eng asosiy semantik guruhlaridan biri tabiat tovushlarini ifodalovchi birliklardir. Masalan, shamol shovvullashini, yomg'ir tomchilarining tushishini yoki momaqaldiroq tovushini ifodalovchi so'zlar insonning eshitish tajribasi asosida shakllanadi. Bunday birliklar tovushni bevosita aks ettirishi bilan ajralib turadi.

Ikkinchi semantik guruh harakat tovushlarini ifodalovchi birliklarni o'z ichiga oladi.

Yurish, sakrash, urilish yoki sinish jarayonida yuzaga keladigan tovushlar taqlid birliklari orqali ifodalanadi.

Bu birliklar harakat dinamikasini tasvirlashda muhim rol o'ynaydi.

Uchinchi guruh predmetlarning holati va jarayonlarni ifodalovchi taqlid birliklaridan iborat. Masalan, qarsillash, g'ijir-g'ijir qilish yoki shitirlash kabi birliklar predmetlar o'rtasidagi fizik ta'sir natijasida yuzaga keladigan tovushlarni ifodalaydi.

To'rtinchi guruh inson va jonivorlar chiqaradigan tovushlarni ifodalovchi birliklarni o'z ichiga oladi. Kulgi, yig'i yoki hayvonlarning ovozi ifodalovchi taqlid birliklari nutqning obrazlilikini kuchaytiradi va emotsional ta'sirini oshiradi.

Taqlid birliklarining yana bir muhim xususiyati ularning ekspressivlik va tasviriylilikni kuchaytirish funksiyasidir. Bunday birliklar nutqqa jonlilik va obrazlilik bag'ishlaydi. Ayniqsa badiiy matnlarda ular voqelikni jonli tasvirlash vositasi sifatida keng qo'llanadi.

NATIJALAR

Izohli lug'atlarda taqlid birliklarini berishda bir qator leksikografik tamoyillarga amal qilish zarur. Avvalo, birlikning semantik mazmuni aniq va qisqa ifodalanishi kerak. Taqlid birliklari ko'pincha umumiy "tovushni ifodalaydi" tarzida izohlanmasdan, qaysi tovush yoki harakatni aks ettirishi aniqlik bilan ko'rsatilishi lozim.

Ikkinchi muhim jihat uslubiy belgilashdir. Taqlid birliklari ko'pincha og'zaki nutq yoki badiiy uslubga xos bo'ladi. Lug'at maqolasida bu xususiyat ko'rsatilsa, foydalanuvchi birlikning nutqiy qo'llanish doirasini to'g'ri anglaydi.

Fonetik variantlarni qayd etish ham muhim ahamiyatga ega. Taqlid birliklari turli talaffuz variantlariga ega bo'lishi mumkin, bu esa ularning og'zaki nutqda faol ishlatilishi bilan bog'liq.

Kontekstual misollar lug'at maqolasining tushunarlilikini oshiradi. Misollar orqali taqlid birliklarining nutqdagi real qo'llanishi namoyon bo'ladi va semantik nozikliklari ochiladi.

Taqlid birliklarini izohlashda sinonimik yoki yaqin ma'noli birliklarni ko'rsatish ham foydalidir. Bu birliklarning semantik maydonini aniqlashga yordam beradi.

Shunday qilib, taqlid birliklarini izohli lug'atlarda semantik aniqlik, uslubiy belgilash va kontekstual misollar asosida berish ularning leksikografik ifodasini mukammallashtiradi.

XULOSA VA MUNOZARA

Taqlid birliklari o'zbek tilining fonosemantik boyligini aks ettiruvchi muhim leksik qatlam hisoblanadi. Ular tabiat tovushlari, harakat jarayonlari va emotsional ifodalarni tasvirlash orqali nutqning obrazlilikini va ekspressivligini oshiradi.

Izohli lugʻatlarda taqlid birliklarini semantik tasniflash va izohlash til boyligini tizimli ifodalashda muhim ahamiyatga ega. Semantik aniqlik, uslubiy belgilash, fonetik variantlarni qayd etish va kontekstual misollar bilan mustahkamlash lugʻat maqolalarining ilmiy va amaliy qiymatini oshiradi.

Taqlid birliklarini leksikografik jihatdan mukammal ifodalash til tizimini chuqurroq oʻrganish, nutq madaniyatini rivojlantirish va til boyligini saqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Реформатский А. А. Введение в языковедение. Москва, 2016.
2. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Москва, 2001.
3. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. Москва, 2004.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi oʻzbek adabiy tili leksikologiyasi. Toshkent, 2010.
5. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. Toshkent, 2006.
6. Hartmann R. R. K., James G. Dictionary of Lexicography. London, 2018.